

महाराजा सयाजीराव गायकवाड— एक विद्याप्रसारक

डॉ. सुधाकर थुल

ग्रंथालय विभागप्रमुख

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज नागपूर

प्रस्तावना

परंपरेने राजेशाही कित्येक राजांना मिळाली पण त्यातील काही मोजक्याच राजांची नावे आपल्या स्मरणात आहे, याला कारण म्हणजे त्यांनी केलेले कार्य होय. त्यांची तळमळ, त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन, राज्यकारभारातील सुधारणा आणि जनतेच्या समस्यावरील उपाययोजना इत्यादी बऱ्याच गोष्टी त्यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकत असतात. त्यातील एक गुणवंत राजा म्हणून सयाजीराव गायकवाड यांचे नाव घ्यावे लागते. सयाजीराव त्यांच्या राज्यातील एका भागात जाऊन तेथील स्थितीचे प्रत्यक्ष अवलोकन करून, समस्येचा अभ्यास करित. दौऱ्याचा परिणामासाठी त्यांना त्यांच्या राज्यातील सर्व गावांची व तेथे राहणाऱ्या प्रजाजनांची बिनचूक माहिती प्राप्त होत असे व सर्व लोकांना दौऱ्यादरम्यान प्रत्यक्ष संवादसाधण्याची संधी देखील मिळत असे. या दौऱ्या मागील महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे प्रत्येक गावातील प्रमुख लोक, सरकारी आमदार यांच्याशी संवाद साधून त्यांच्या अडचणी, तक्रारी, आवश्यक व जरूरी सुधारणेसंबंधित यांचे मत घेणे, ही त्यांची शैली एखाद्या पित्याप्रमाणे चौकशी करणे, त्यामुळे त्यांची लोकप्रियता वाढून त्यांना

पाहण्याकरिता लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येत. कालांतराने लोकांना आपल्यामुळे स्वागत व आदर—सत्कार याकरिता खर्च येतो म्हणून त्यांनी त्यांच्या सोबत येणाऱ्या नोकरांची संख्या कमी केली. शिवाय ज्या ठिकाणी महाराज जाणार त्या ठिकाणी अगोदर त्यांचे नोकर तंबू व इतर तयारी करून ठेवायचे, इतका सूक्ष्म विचार आणि निरीक्षण क्षमता असलेला राजा खर्च होऊ नये म्हणून स्वतः जातीने लक्ष द्यायचा. महाराज प्रत्येक नागरिकांशी साधत असलेल्या संवादांमुळे त्यांच्या अडचणींचे यथार्थ ज्ञान त्यांना प्राप्त व्हायचे आणि त्यातून त्यांचा नवीन—नवीन सुधारणा करण्याचा उपक्रम सुखकर व्हायचा. यामुळे त्या काळी लाच—लुचपत वसुली व पैशाची अफरातफर नियंत्रित आली आणि लोकांची महाराजाप्रती न्यायिक भावना दृढ झाली.

सयाजीराव गायकवाड यांनी सामाजिक क्षेत्रामध्ये बहुमूल्य कार्य केलेले आहे आणि अजूनही त्यांच्या सामाजिक सुधारणेची साक्ष आपल्याला त्यांच्या कार्यातून दिसून येत असतेच. त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या जुन्या चालीरिती ज्याचा परिणाम सामाजिक गतिशीलतेवर होत होता, अशा पद्धती त्यांनी बंद करून समाजात सुधारणा घडवून आणल्या. त्याकाळी अस्तित्वात असलेली

पडदा पद्धती, बालविवाह पद्धती, स्त्रियांना वारसा हक्क मिळवून देणे, अस्पृश्यता निवारण इ. सुधारणा त्यांनी आपल्या राज्यांमध्ये घडवून आणल्या. यासाठी त्यांनी शाळा काढल्या. महाराष्ट्रातील पुरोगामी विचारांनी समृद्ध असलेले महाराज मुंबईमधील एका समारंभामध्ये त्यांनी ज्योतिबांना महात्मा ही पदवी बहाल केली आणि तेव्हापासून लोक ज्योतिबांना महात्मा ज्योतिबा फुले म्हणून ओळखायला लागले. शिवाय डॉक्टर आंबेडकरांना उच्च शिक्षणाकरिता शिष्यवृत्ती देऊन भारतदेशी परतल्यानंतर त्यांनी आपल्या राज्यात नोकरी सुद्धा त्यांना दिली. एकंदरीत यांचे कार्य हे इतके अफाट आहे परंतु जनसामान्यांना अजूनही त्यांचे कार्य पाहिजे त्या प्रमाणात माहिती नाही याला कारण म्हणजे त्यांच्या कार्याची पाहिजे तितकी प्रसिद्धी होऊ न शकल्याने अजूनही ते मोजक्याच लोकांपर्यंत मर्यादित राहिलेले आहेत याची खंत इथे व्यक्त करावीसी वाटते.

जीवनकाल

श्री. सयाजीराव गायकवाड यांचे पूर्ण नाव श्रीमंत सयाजीराव खंडेराव गायकवाड हे असून त्यांचे जन्मनाव गोपाळराव काशीराव गायकवाड हे होते. त्यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील कौळाणे या गावी ११ मार्च १८५३ साली झाला असून ६ फेब्रुवारी १९३९ ला मृत्यू झाला. या कालखंडात त्यांनी आपल्या संस्थानात अनेक सुधारणा केल्या. त्यांची विचारसरणी ही पुरोगामी असून सतत प्रजेच्या हिताकरिता कार्य करित राहिल्याने त्यांची प्रचीती आदर्श राजा म्हणून जनतेच्या मनात घर करून गेली आणि आज

पावेतो ते कायम इतरांकरिता आजूनही आदर्श आहेत.

सयाजीराव महाराजांचे जीवनचरित्र अभ्यासल्या वर, त्यांच्या जीवनाचा सार म्हणजे प्रजेची सर्वांगीण सुधारणा होय. सर्वांगीण म्हटलं की प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, कौटुंबिक इत्यादींचा समावेश होतो. महाराजांच्या जीवनाचा एकमेव उद्देश म्हणजे जुन्या समस्येचे निराकरण आणि नवनवीन सुधारणा करणे हे होय. त्यांनी एका व्याख्यानादरम्यान बोलून देखील दाखवले ते म्हणतात, “कित्येकांना माझे काम व प्रयत्न असमंजसपनाचे वाटत असतील परंतु त्या सर्वांच्या मुळाशी माझा एकच उद्देश आहे आणि तो म्हणजे माझ्या प्रजाजनांचे हीत करणे हा होय. प्रजेचे कल्याण करणे हे माझे कर्तव्य आणि हाच माझा मोक्ष”

पुढे त्यांनी आपल्या राज्यात एक महत्त्वाची सुधारणा केली ती म्हणजे न्याय व अंमलबजावणी खाते निर्माण केले, सोबतच त्यांना त्यांनी तेथील जनतेला स्थानिक स्वराज्य दिले. सन १९०२ ला महाराजांनी ग्रामपंचायत संबंधी नवीन नियम करून निवडणुकीचे तत्व सांगितले. त्यांची कार्ये, कर्तव्य आणि अधिकार देखील सांगितले. त्याकाळी ग्रामीण व्यवस्था सुधारण्याकरता सर्वतोपरी प्रयत्न केले. त्यांनी त्यांच्या राज्यात गरीब लोकांकरिता दवाखाने काढून मोफत औषधे देण्याची सोय केली. लोकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण व्हावे म्हणून पोलिस खाते तयार केले. तेथील लोकांना पाण्याची टंचाई जाऊ नये म्हणून तेरा मैलावर सूर्या नदीवर योजना आखून व बांध बांधून तो ८ जानेवारी १८८५ तयार केला. आज

तो 'सयाजी सरोवर' या नावाने प्रसिद्ध आहे. असे समाजोपयोगी कार्य त्यांनी केले असून त्यांच्या कार्याचा मूळ गाभा म्हणजे जनतेकरिता सुधारणा घडवून आणणे हा होय.

सयाजीराव गायकवाड यांचे शिक्षण—विषयक विचार

संपूर्ण भारताचा विचार केला तर मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण ही संकल्पनाच मुळात सयाजीरावांनी आणली. यामुळे जगभरात त्यांच्या या कार्यामुळे ते अजरामर झाले. महाराजांच्या मते भावी पिढीला या देशावर राज्य करावयाचे आहे तेथील प्रजेची उन्नति करावयाची आहे तर त्यांना उत्तम शिक्षण घेणे महत्त्वाचे आहे. त्याकरिता त्यांना कायद्याची जाण राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि इतर बाबी सुद्धा जाणणे, समजणे आवश्यक आहे. अशा विचारातून त्यांनी बडोदा मध्ये 'प्रिन्सेस स्कूलची' पायाभरणी केली.

प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत अन्न वस्त्र निवारा या मानवाच्या तीन गरजा जरी प्रमुख असल्या तरी आधुनिक काळात सर्वात महत्त्वाची गरज म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाशिवाय माणूस आधुनिक काळात पंगू बनू शकतो. मानवी शक्तीच्या विकासात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यावर प्रचलित शिक्षण पद्धती आहे. प्रशिक्षणाचे नियोजन व्यवस्थितरित्या केले त्याची परिणामकारकता अधिक चांगल्या प्रकारे होऊ शकते. हा विचार महाराजांच्या मनात तर होताच म्हणून त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात योग्य तो बदल करण्याचा विचार केला आणि याचा फायदा समाजातील सर्व स्तरापर्यंत पोहोचला. या विचारसरणी आणि

दृष्टिकोनातून त्यांनी कार्यप्रणाली ठरविली. कधीही न संपणारा ठेवा म्हणजे शिक्षण. आज मानवी जीवनात शिक्षणाला अधिक महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणाशिवाय त्याला मनुष्य म्हणून जगणे अशक्य झाले आहे. आज शिक्षणाचे इतके महत्त्व आपणास पहावयास मिळते परंतु महाराजांनी त्या काळात सुद्धा शिक्षणाचे महत्त्व जाणून आपल्या राज्यांमधील प्रजेकरिता शिक्षणाचे द्वार त्यांनी खुले करून दिले. महाराजांच्या मताप्रमाणे, शिक्षणाला प्राधान्य देत सार्वत्रिक शिक्षणाची सोय करून देणे प्रत्येक सरकारचे आद्यकर्तव्य आहे. या त्यांच्या विचारांवरून त्यांचे कार्य आणि दूरदृष्टीचा आपणास परिचय येतो.

प्राथमिक शिक्षण

जनसामान्यात त्याकाळी शिक्षणाचे महत्त्व विशेष वाढावे म्हणून महाराजांना शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक करण्यासाठी दंडाची तरतूद देखील करावी लागली. प्राथमिक शिक्षण हे संपूर्णतः मोफत असून देखील पालक आपल्या पाल्यास शिकविण्यास पाठवित नव्हते म्हणून पालकांवर निर्बंध घालून त्यांनी तसे न केल्यास दंड देखील करण्याचा निर्णय घेतला. १८७१ सालापर्यंत बडोदे संस्थानात शिक्षण विषयक स्वतंत्र खाते नव्हते. सुरुवातीला चार प्राथमिक शाळा सुरू करून १८७८ पर्यंत तो आकडा १४५ इतका झाला. शिवाय मुसलमानांच्या शिक्षणासाठी उर्दू शाळा देखील काढल्या.

उच्च शिक्षण

शिक्षण प्राप्त केल्यानंतर युवकांचे उच्च शिक्षण घेण्याची लालसा वाढते. उच्च शिक्षण

प्राप्त केल्यानंतर मात्र आपल्यास एखादा रोजगार मिळावा किंवा नोकरी मिळावी अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा असते. या सर्व गोष्टींचा विचार करून महाराजांनी मानवी क्षमता उंच होण्याकरता नोकरी किंवा रोजगार प्राप्त व्हावा म्हणून विशेष प्रयत्न केलेले दिसून येते. भारतासारख्या विकसनशील देशात बेरोजगारीचे स्वरूप विकसित देशांपेक्षा वेगळे आहे आणि याचाच विचार करून त्यांनी शिक्षणाला अधिक जास्त महत्त्व दिलेले आहे. त्याकाळी त्यांनी केलेले कार्य हे आजच्या एकविसाव्या शतकामध्ये आपणास अजुनही पहावयास मिळते. आजही आपल्या भारतात साक्षरतेचे प्रमाण पाहिजे तितके वाढलेले नसल्यामुळे प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे आणि मोफतच दिल्या जाते.

स्त्री शिक्षण

एखाद्या देशाची प्रगती ही त्या देशाच्या साक्षरतेवरून ठरत असते. अशावेळेस प्राचीन काळापासून स्त्रीच्या वाटेला अज्ञान, गुलामगिरी, चूल आणि मूल इतकेच आले. अशा वेळेस महाराजांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करून सामाजिक सुधारणेला प्राधान्य दिले. महाराजांचे असे ठाम मत आहे की, 'जर घरात सुशिक्षित स्त्री असेल तर ती तिच्या ज्ञानाचा व गृहसौख्याचा उज्ज्वल प्रकाश घरात पाडण्यात समर्थ होईल'.

सयाजीराव गायकवाड यांचे वाचनालय व विद्याप्रसार-विषयक योगदान

महाराजांचा जनसामान्यांना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण देण्यामागे व्यापक दृष्टिकोन असा होता की नवीन पिढी उच्चशिक्षित व्हावी. साहजिकच प्राथमिक

शिक्षण घेतल्यानंतर शिक्षणाचे आणि साक्षरतेचे महत्त्व लोकांना पटेल आणि ते पुढे निरंतर शिक्षण घेतील. लोकांची ही ज्ञानपिपासा ओळखून त्यांनी सार्वजनिक वाचनालये राज्यात सुरू केली. १९०५ साली जेव्हा महाराज अमेरिकेच्या प्रवासास गेले तेव्हा त्यांनी तेथील वाचनालय व शिक्षण प्रसार प्रत्यक्ष अनुभवला आणि त्याच क्षणी त्यांनी ठरवले की हा उपक्रम आपण आपल्या राज्यात देखील सुरू करायचा.

१९०६ ते २००७ साली त्यांनी काही वाचनालये उघडले पण त्यावर ते समाधानी न राहता १८१० ते २०११ नंतर त्यांनी अमेरिकेतील ग्रंथालयाच्या कामात निष्णात असलेल्या विद्वानास बोलावून त्यांची डायरेक्टर ऑफ स्टेट लायब्ररी या ठिकाणी नेमणूक करून वाचनालय हे स्वतंत्र खाते त्यांच्या राज्यात तयार करून वाचनालयास नवीन रूप दिले. वाचनालयाची संख्या वाढावी म्हणून त्यांनी गाववर्गणी गोळा करून हा उपक्रम सुरू केला. गोळा केलेल्या निधीच्या दुप्पट रक्कम ते स्वतः टाकत, त्यामुळे पुस्तकालयांची संख्या झपाट्याने वाढू लागली आणि त्याची फलश्रुती म्हणजे ग्राम वाचनालय, नगर वाचनालय आणि प्रांत वाचनालयाची निर्मिती झाली. यात महाराजांनी स्वतः आपला २० हजार पुस्तकांचा दुर्मिळ संग्रह मध्यवर्ती संस्थेला भेट दिला. एकंदरीत महाराजांचे शिक्षणाविषयीचे विचार आणि त्यांची वाचनालय संदर्भातील कार्यप्रणाली बघता त्यांचे कार्य हे अफाट आहे ज्याची तुलना आपण पण करू शकत नाही.

राज्यातील नवीन पिढी साक्षर झाली पण त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग आपल्या

राज्यात व्हावा म्हणून महाराजांनी लक्षावधी रुपये खर्च करून अनेक उपयुक्त ग्रंथांची भाषांतरे या सुशिक्षित युवकांकडून करवून घेऊन मातृभाषेतील साहित्याच्या अभिवृत्ती मध्ये भर घातली. महाराजांचा जीवन हेतू आपल्या प्रजेला साक्षर करणे हा तर होताच पण त्यांचा दूरदृष्टीकोण म्हणजे युवकांचे उत्तम शील बनवून मानसिकरित्या प्रबळ करणे हा देखील होता.

निष्कर्ष

राजेशाही जन्माने मिळाली तरी राज्यकारभारात सुधारणा आणि जनतेच्या समस्या सोडवून गुणवंत राजा प्रत्येक जण होऊ शकत नाही. राज्यातील समस्या सोडविण्याची कलाही संवादात्मक प्रत्यक्षदर्शी असल्याने त्यांची लोकप्रियता सर्वदूर होती. सूक्ष्म विचारशक्ती व निरीक्षण क्षमतेच्या जोरावर त्यांनी नवनवीन सुधारणा घडवून आणल्या. जनतेचा विकास हा शिक्षणाच्या माध्यमातूनच होऊ शकतो त्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार व्हावा याकरिता सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण आपल्या राज्यात सुरू केले. प्राथमिक शिक्षण प्राप्त केले की उच्च शिक्षणाची ओढ लागते आणि उच्च शिक्षण प्राप्त करायचे म्हटले की ग्रंथसंपदा समृद्ध असावयास हवी म्हणून वाचनालयाची निर्मिती करण्यात आली. अमेरिका सारख्या देशांना भेट देऊन तेथील शिक्षण पद्धती आणि ग्रंथालय पाहून ते प्रभावित झाले आणि आपल्या देशामध्ये शिक्षण आणि ग्रंथालयीन व्यवस्था त्यांनी निर्माण केली.

संदर्भ

- 1- बडोदा — सयाजीराव गायकवाड. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Baroda_State
- 2- महाराजा सयाजीराव गायकवाड Retrieved from https://mr.wikipedia.org/wiki/महाराजा_सयाजीराव_गायकवाड
- 3- महाराजा सयाजीराव गायकवाड Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Gaekwad_dynasty
- 4- मालकर, यमाजी. (२०१८). *महाराज सयाजीराव गायकवाड चरित्रसंग्रह भाग-१*. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- 5- सयाजीराव गायकवाड Retrieved from https://www.wikiwand.com/mr/महाराजा_सयाजीराव_गायकवाड
- 6- सयाजीराव गायकवाड Retrieved from <https://www.marathirushti.com/profiles/sayajirav-maharaj-gaikwad/>
- 7- सयाजीराव गायकवाड Retrieved from <https://www.misalpv.com/node/27532>
- 8- सयाजीराव गायकवाड.III. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Sayajirao_Gaekwad_III